

A SZEGÉNYSÉG TÁRSADALMI MEGHATÁROZÓI A POSZTKOMMUNISTA TÁRSADALMAKBAN

Manapság a szegénység megnevezésére leginkább az *underclass* (osztályok alatti osztály, szegénysztály) fogalmát használják. Amennyire azt a nyugati társadalmak alapján tudni lehet – márpedig a szegénység társadalmi rétegek szerinti előfordulásával kapcsolatban itt került sor a legtöbb kutatásra –, az *underclass* terminus egy olyan társadalmi rétegre vonatkozik, amelyet olyan jelenségek sújtanak, mint a hosszú ideig tartó munkanélküliség, az alacsony iskolázottság, a bűnözés és a tinédzserkori és házasságon kívüli terhesség. A szegényekről szóló leírásokban gyakran szerepel, hogy a szegények sajátos viselkedési kóddal, a *szegénység kultúrájával* rendelkeznek. A szegény szülőkről elmondják, hogy deviáns normákat és értékeket adnak tovább gyermekeiknek. Charles Murray (1986) értelmezése szerint a szegénység kultúráját a túlságosan bőkezű jóléti ellátások hozták létre, amelyek a függőséget növelik. A szegények áldozatok, akik apa nélküli otthonokban nőttek fel, és egy olyan ellenkultúrára szocializálódtak, amelyben az oktatásnak és a munkának alacsony a presztízse, és ez már eleve arra programozza be őket, hogy kudarcot valljanak. Az *underclass* tagjai belvárosi gettókból laknak, az Amerikai Egyesült Államokban zömükben az elszegényedett etnikai kisebbségekből kerülnek ki, fiatal egyedülálló anyák és rokkant személyek (Marks 1991; Morris 1994; Marshall és társai 1996; Whelan 1996; Buckingham 1999).

A szegénység a társadalom minden rétegében előfordul, de a kutatók szerint az *underclass* különbözik a hagyományos értelemben vett szegény rétegtől. Az újdonságot az jelenti, hogy a szegények soraiban nő az olyan emberek száma, akik társadalmi segélyekből élnek, nincsenek rendszeresen alkalmazásban, és ezért a civil társadalom szempontjából marginálisak. A hátrányok sajátosságairól és okairól viták folynak. Míg Murray és az úgynevezett *kulturális* magyarázatok hívei a kirekesztettség okát a szegények attitűdjeiben és viselkedésében keresik (lásd Marks 1991), addig az új szegénység *strukturális* megközelítése inkább a kapitalista rendszer nagyfokú szervezeti hibáinak tulajdonítja a jelenséget. Ez utóbbi megközelítés szerint a szegények és a nem szegények közötti egyre növekvő távolságot az ipar dolgozó osztályokat súlyosan sebezhetővé tevő hanyatlása okozza. A szegénység azért marad fenn, mert a bővülőben lévő szolgáltatási szektor képtelen magába integrálni az ipari tevékenység hanyatlásának kárvallottjait. A munka-nélküliséget tovább súlyosbítják azok az iparral és városfejlesztéssel kapcsolatos *laissez-faire* kormánypolitikák, amelyek a központi és helyi közigazgatási erőforrások aránytalanul nagy részét a tehetősebb rétegek számára biztosítják. A strukturális determinizmus követői a területi szegregációval kapcsolatban rámutatnak arra, hogy az a lakóépületek, iskolák, pihenést biztosító intézmények és egyéb közösségi szervezetek állapotának gyors romlásából, valamint az álláslehetőségek és a középosztály tehetősebb tagjainak mai belvárosi területekről való tömeges kimeneküléséből fakad (Wacquant–Wilson 1989). A strukturális determinizmus

Wilson 1989). A strukturális determinizmus hívei a jóléti állam következményeit illetően is alternatív értelmezéssel élnek. Például rámutattak arra, hogy az Egyesült Államokban a Reagan-időszak alatt a szegényeknek szánt lakástámogatások és egyéb programok jelentős csökkentése a szegénység erőteljes növekedéséhez vezetett (Skocpol 1988).

Bár a szegénykutatások eddig elsősorban Nyugat-Európára koncentráltak, ez semmiképp sem jelenti, hogy az *underclass* kialakulása csakis a fejlett kapitalista országokra jellemző. Ha figyelembe vesszük Oscar Lewis (1959) dél-amerikai szegénységről készített leírását, a szegénység erőteljes jelentkezését Etiópiában és Bangladesben, vagy az indiai kasztrendszer megdőbbséget leírásait, felmerül a kérdés, hogy létrejött-e sajátos *arca* a kelet-európai szegénységnek. A posztkommunista országokban a szegénység mint társadalmi jelenség új tartalomra és formára tett szert. Mivel azonban a rendszer mélyreható változása óta csak néhány esztendő telt el, ez indokolttá teszi, hogy következtetéseink megfogalmazásában visszafogottan és óvatosan járjunk el. Azok az összehasonlító adatokra támaszkodó elemzések, amelyek megkísérlik dokumentálni a változásokat, mint a jelen írás is, a dolgok természetéből fakadóan korlátozott érvényességűek. Nem kétséges: azoknak a próbálkozásoknak, amelyek a kelet-európai szegénység sajátos kialakulásának megismerését célozzák, előzetes hipotézisvizsgálásra és a jövőbeni fejleményekkel kapcsolatos, adatokra épített spekulációkra kell szorítkozniuk.

Legfőképp azt vizsgálom meg, hogy a szegénység a társadalmi struktúrában hogyan jelenik meg. A tanulmány legfontosabb kérdése az, hogy a szegénység nyugati társadalmakban megnyilvánuló társadalmi meghatározói közül melyek azok, amelyek a posztkommunista társadalmakban is hatnak.

Nemzeti összehasonlító adatokra támaszkodva megvizsgáljuk, hogy vajon a szegénység a nagyvárosokban, a kisvárosokban vagy a falusi területeken koncentrálódik-e, mennyire kötődik az egyes etnikumokhoz, és mennyire idézi elő a hosszan tartó munkanélküliség, mely ebben a régióban viszonylag új jelenség. Elemzésünk rá fog mutatni az általános rétegződési minták kelet-európai regionális háttérhez viszonyított súlyára. Pontosabban kifejezve arra, hogy a szegénység megoszlásának általános szabályszerűségei milyen mértékben nyilvánulnak meg, illetve milyen mértékben hiányoznak.

Tanulmányunk második nagy kérdése az *underclass* kialakulása. Lehetséges ugyan, hogy Kelet-Európában a szegénység nyugati mintái alakulnak ki, de az még empirikus vizsgálatokra szorul, hogy az osztálystruktúra is a nyugati fejlődési pályát fogja-e követni. Az új rendszer konszolidációja után néhány évvel levont következtetéseink ugyan még nem kiforrottak, mégis némi bepillantást engednek abba a folyamatba, melynek során a szegények bizonyos csoportjai egy jól kitapintható *underclass*-szá alakulnak. Az *underclass*-szal kapcsolatos vita legfontosabb eleme az, hogy vajon tagjai a fő foglalkoztatási struktúrán kívül tevékenykednek-e. A posztkommunista *underclass* keresése során kísérletet teszünk arra, hogy meghatározzuk a szegény emberek értelmiségiekhez, a munkásosztály különböző kategóriáihoz, parasztokhoz és üzletemberekhez képest betöltött helyét. Ennek alapján lehetőségessé válik számunkra, hogy – korlátozott módon bár, de – meghatározzuk, mennyire különül el az *underclass* a társadalmi térben, vagyis: mennyire létezik egy társadalomtól *elkülönült underclass*.

Összehasonlító perspektívák

Természetesen különféle, egymástól elkülönülő tudományos hagyományai vannak azoknak a próbálkozásoknak, hogy a szegényeket elhatárolják a társadalmi struktúra többi kategóriáitól. Townsend és Gordon (1989) 'a szegénység 77 ismertetőjelét sorolták fel, amelyet – álláspontjuk szerint – figyelembe kell venni. Ez a távrolról sem teljes felsorolás jól szemlélteti, hogy mekkora problémát jelent a szegénység érvényes kritériumainak kiválasztása.

A korábbi próbálkozások fényében kulcsfontosságú, hogy a szegénység kielégítő meghatározásának meg kell különböztetnie egyfelől az ehhez a társadalmi kategóriához való tartozást, másfelől a szegénység következményeit és okait. A tautológia elkerülése érdekében a szegénység fogalmát a strukturális pozíciók elemzésére kell építeni anélkül, hogy összekevernénk ezeket a pozíciókat azokkal az attitűdökkel, viselkedésmódokkal vagy egyéb tényezőkkel, amelyek a szegénységhez való tartozásból fakadnak, vagy azt előidézik.

A probléma legadekvátabb megközelítésére a teljes háztartási jövedelmet vettem számításba, mert ez a legjobb rendelkezésre álló indikátora a szegénységnek. A meg-kérdezetteknek egy felsorolást adtunk át, és felkértük őket, hogy számoljanak be arról, hogy ők és családtagjaik mennyi pénzt költöttek az egyes tételekre. Mint ahogy azt Nolan és Whelan (1960) az érvényes mérőszámokat kutatva jelezte, az az optimális, ha a jövedelmi mutatókat összevonjuk az erőforrás- és/vagy életmód-indikátorokkal. Mivel azonban nem volt elég rendelkezésre álló adat, a jövedelem alapú szegénységi küszöb egyszeri becslésére kellett támaszkodnom. Figyelembe véve azt, hogy milyen összefüggést állapítottunk meg a mostani jövedelem és a szegénység között, nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy következtetéseink érvényesek lesznek (lásd Mack és Lansley 1985). A megfelelő jövedelemhatárok meghatározására irányuló korábbi próbálkozásokat figyelembe véve az egyik leggyakrabban használt relatív mérőszámot használtuk fel. A szegénységi küszöböt minden vizsgált országban az átlagos egy főre jutó családi jövedelem alsó ötven százalékában határoztam meg.

Korábbi tanulmányokból többé-kevésbé tudni lehet, hogy a posztkommunista országokban milyen nagyságú és kiterjedésű a szegénység, illetve hogy melyek a kiváltó okai. Majdnem az összes ilyen vizsgálódás jelezte, hogy az alacsony iskolázottság, a nagy gyermekszámú háztartás és a hosszú távú munkanélküliség növeli annak valószínűségét, hogy az érintettek a szegények közé kerüljenek (Górnaiak 2000; Tarkowska 2000; Emigh és Szelényi 2000). Továbbra sem tudjuk azonban azt, hogy ezek a jelenségek a különféle országokban milyen sajátosságokat mutatnak: tehát hogy milyen hasonlóságok és különbségek állnak fenn olyan országok között, amelyek évtizedekig azonos politikai és gazdasági rendszerhez tartoztak. A közös múlt ellenére lehet, hogy az alacsony iskolázottság erősebb kockázati tényezője a szegénységnek Bulgáriában, mint Oroszországban, míg Lengyelországban és Szlovákiában a munkanélküliség erősebb meghatározó tényezője a szegénységnek – figyelembe véve azt a tényt, hogy az előbbi két országban különösen magas volt a munkanélküliségi arány (12,7% és 12,1%). A differenciálódás másik forrása egy nagyszámú etnikai közösség jelenléte lehet, ami a lakosság jelentős szegmentumaiban növelheti a szegénység kockázatát. Míg Lengyelország etnikai szempontból

viszonylag homogén országnak tekinthető, olyan vegyes etnikumú országokban, mint Románia, Szlovákia és Magyarország, nagyszámú roma kisebbség található, amely gyakran a szegényeken belül a legnagyobb csoport (Gheorghe 1991). Bulgáriában a török és a pomak, valamint a roma kisebbség található meg a társadalmi ranglétra legalján.

Valóban millió formája van a szegénységnek. A korábbi szegénykutatások azon feltételezése, hogy a szegénység megjelenési formája a különböző országokban azonos, bizonyos nyugati elfogultságot tükrözött. Ha felismertük, hogy a szegények rendkívül rossz helyzete egyre inkább elválaszthatatlan a globális gazdaságban lejátszódó társadalmi-gazdasági folyamatoktól, nagyon rövidlátó stratégia a vitában a nyugati társadalmakra, vagy pontosabban az amerikai vagy angol helyzetre szorítkozni. Ezeket a megszorításokat figyelembe véve, a legfrissebb adatokra támaszkodva fogjuk megvizsgálni a kelet-európai szegénység társadalmi tényezőit. A keleti és nyugati tapasztalatok összehasonlítása is gyümölcsözőnek bizonyulhat. A poszt-kommunista nemzetek az utóbbi években a társadalmi rétegződés, a gazdaság és az életmód tekintetében a nyugati mintákat követik. Akármilyen irányban kell is korrigálnunk ismereteinket az alábbi elemzések alapján, a nyugati modell összehasonlítás céljából releváns marad. Két további érv szól amellett, hogy egy ilyen közvetett megközelítésre alapuló modellt kövessünk.

Az első érv a modernizáció folyamatával kapcsolatos. Leggyakrabban Wilsont (1987) idézik annak a nézetnek a támogatására, hogy a modern szegénység a városi Amerikában keletkezett – ennek Chicago és Detroit központi kerületei szimbólumává váltak. Az amerikai *underclass* városinak tűnt, amióta egyik legriasztóbb leírása a *Time Magazin* 1977. augusztusi számában megjelent. A modernizáció ellenpólusa azon vidékek álmos elmaradottsága, ahol fennmarad a paraszti hagyománykövetés, és amelyek társadalmi szempontból elszigeteltek maradnak. Lengyelországban az 1990-es években a legnagyobb anyagi nélkülözés és munkanélküliség a korábbi állami gazdaságok munkásainak körében köszöntött be. Az 1990-es évek elején az állami gazdaságokat megszüntették, és dolgozóikat családjaikkal együtt magukra hagyták, hogy éljenek meg, ahogy tudnak. A legtöbb ilyen munkás szakmanélküli és nagyon alacsonyan iskolázott volt, s ezért nem volt lépes megbirkózni a kapitalista piac nehézségeivel, és helyzetét tovább rontotta térbeli elszigeteltsége. A vidéken kialakult nélkülözést, ideértve a mezőgazdasági munkások és kisparasztközösségét is, jól dokumentálják a helyi társadalmakkal foglalkozó tanulmányok (Gorlach 1998; Halamska 1998). Feltételezhető, hogy ebből a peremre csúszott rétegből töltődik fel a lengyelországi szegénysztály. A lengyel Központi Statisztikai Hivatal egész országra kiterjedő, 1997. évi felmérése szerint a városi lakosság 28,3 százaléka került a létminimum alá; a kisvárosokban (a 20 000 főnél kevesebb lakóval rendelkező településeken) a lakosság 54,5 százaléka szegény, míg a falusi területeken ugyanez az adat 62,5 százalék (Sfera ubóstwa 1998). A helyi társadalomról készített tanulmányok Oroszországban is jelzik, hogy a falusi területeken gyakoribb az anyagiakban való szűkölködés, mint másutt (Popova 2000). További vizsgálatokat igényel még, hogy a poszt-kommunista országokban mennyire válik gyakorivá a szegénység falusi területekre jellemző formája.

A második gondolatmenet azzal fog foglalkozni, hogy milyen kapcsolat van a szegénység kultúrája és a jóindulatú jóléti állam között. A kulturális magyarázatok

hívei azzal érvelnek, hogy a szegénysztály elsősorban szociális segélytől függőségben leledző és *dologkerülő* személyekből áll. E nézet szerint a szegénységet az a szerteágazó támogatási rendszer okozza, amely magában foglalja a lakbértámogatást, a rokkantsági biztosítást és egészségügyi ellátásra és más juttatásokra való igényjogosultságot. Az úgynevezett konzervatív elméletek hívei szerint a túlságosan is nagyvonalú jóléti juttatások csak súlyosbítják ezt a társadalmi betegséget azzal, hogy enyhítik a tüneteket ahelyett, hogy harcba szállnának az okokkal (Auletta 1982; Moynihan 1965; Murray 1984). Murray így ír erről:

A szegény emberre vonatkozó szabályokat gyakorlatilag megváltoztattuk. Tömören összefoglalva ezt mondtuk: „Nem a te hibád, hogy szegény vagy. Ha az iskolában nem tanulsz, ez azért van, mert az oktatási rendszer károdra elfogult. Ha bünt követsz el, ezt a kedvezőtlen környezet okozza...” Miután pedig mindenkit felmentettünk a felelősség alól, kijelentettük: „...megélsz majd anélkül, hogy oly módon vennél részt társadalomban, ahogyan azt szüleid tették.” (1986: 36).

A kelet-európai társadalmakban élő emberek évtizedeken keresztül úgy érezték, hogy joguk van a szociálpolitikai ellátás különféle formáira. A posztkommunista társadalmak azonban a piac merev szabályainak uralma alá kerültek, és már nem képesek többé fenntartani a magas színvonalú szociális juttatásokat. Ezek az országok ugyanis hatalmas ellátó rendszereket örökölték meg (az egyedülálló anyákat támogató családi pótlék, a nyugdíjasok és rokkantak szociálpolitikai támogatása). A rendszerváltás és a szociálpolitikai ellátás reformja ellenére az összes korábbi juttatás valamilyen formában fennmaradt. A magyarországi helyzetet elemezve Szalai Júlia kimutatta, hogy az új szociálpolitikai szabályok új indoklással nyújtottak ingyenes egészségügyi ellátást, táppénzt és gyermeknevelési juttatásokat. Sőt, a lengyelországi longitudinális elemzések rámutattak arra, hogy az 1990-es években a nyugdíjasok a többi társadalmi csoporthoz viszonyítva meglepően jól jártak (Beskid 1999).

Ezek az eredmények megmagyarázzák azt a paradox jelenséget, hogy a családi költségvetésekben a nyugdíjasok jövedelme növekvő szerepet játszik. Nem meglepő, hogy a nyugdíjasok családon belül betöltött társadalmi státusza pénzügyi helyzetük erősödése következtében megnőtt, és a nyugdíjasok támogatottakból támogatást adókká váltak (Sikorska 1998). A falusi szegény családokkal kapcsolatban elmondható, hogy – legalábbis sok esetben – a nagyszülők nyugdíjellátása lett az egyetlen megélhetési forrás és a pénzügyi nehézségekkel való megbirkózás legfontosabb eszköze (Korzeniowska 2001). Meg fogjuk vizsgálni, hogy milyen mértékben tekinthető mind a hat országban azonos, „kontextuális” sajátosságnak a nyugdíjasok előnyös helyzete.

Elemzés: a szegénység gyökerei és társadalmi meghatározó tényezői

Elemzésünk adatai a Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában, Oroszországban és Szlovákiában 2000-ben elvégzett felmérésekből származnak. Az összes felmérést az adott országban lévő háztartások lakcímeinek véletlenszerű, a 18 éven felüli lakosságot teljes egészében reprezentáló mintavételére

alapozták. A tényleges minta nagysága országról országra változott: Szlovákiában 1005, Lengyelországban 1015, Romániában 1969, Bulgáriában 2121, Magyarországon 2000 és Oroszországban 2512 fő volt. Mind a hat országban azonos kérdéseket tettek fel, és az interjúk két részből álltak. Az első részben a kérdezetteknek kérdéseket tettek fel az adott háztartásról, beleértve ebbe a háztartás tagjainak számbavételét. A második részben a kérdezetteknek saját magukról tettek fel kérdéseket. A kérdések a szegénység különféle objektív vetületeit érintették, többek között önértékelést, standard társadalmi rétegződés adatokat, a munkavégzés sajátosságait, etnikai hovatartozást és családi hátteret. A kérdőív angol szövegét lefordították az egyes nyelvekre, és egy sor próbavizsgálatban használták. A felmérésből származó adatokat szigorúan összehasonlító módon kódolták.

A számunkra legfontosabb változó a szegénységben élő embereket a többi emberrel hasonlítja össze. Ezt a változót 1-gyel kódoltuk az összes olyan válaszoló esetében, akinek az egy főre eső családi jövedelme a teljes mintára kiszámított átlagjövedelem ötven százaléka alatt volt. Mint az alábbi kérdés jelzi, a családi jövedelmet meghatározott jövedelemforrások alapján számítottuk ki:

Néhány kérdést fogok feltenni Önnek azokról a jövedelmekről (vagy juttatásokról), amelyeket az Ön háztartása az utóbbi hónapban ténylegesen megkapott (tehát nettó jövedelemről van szó). Kérem, mondja meg, hogy az alábbi jövedelem- vagy juttatástípusokból körülbelül mennyi folyt be: (i) az összes bér, kereset, jutalom, az összes háztartástag vállalkozásból vagy egyéni munkavégzésből származó jövedelme; (ii) állami juttatások; (iii) a gombaszedés vagy a magántulajdonban lévő föld termékének értékesítése; (iv) másoktól kölcsönkért pénz; (v) személyes ingóság értékesítése vagy zálogba adása; (vi) rokonoktól vagy barátoktól kapott pénz (ideértve a tartásdíjat és gyermeknevelésre adott támogatást); (vii) egyéb emberektől vagy intézményektől kapott pénz vagy támogatás (mint pl. a jótékonyaságból származó segély, magánalapítványok, humanitárius adományok vagy egyházi jótékonykodás stb.); (viii) egyéb (kérem, jelezze: miről van szó).

Miután összeadtam az összes fenti forrásból származó jövedelmet, elosztottam az így kapott összeget a háztartásban élő családtagok számával. Az ötven százalékos szegénységi küszöböt alapul véve a szegények aránya az egyes országokban az alábbiak szerint alakult: Bulgária: 17,1 százalék; Szlovákia 24,4 százalék; Oroszország: 25,7 százalék, Lengyelország 30 százalék; Románia 36,5 százalék és Magyarország: 40,6 százalék. Nem férhet kétség ahhoz, hogy ezek az adatok ellentétben állnak a fenti országok társadalmi és gazdasági fejlődésével kapcsolatos ismereteinkkel. Látnunk kell azonban, hogy a szegénységnek az általunk alkalmazott relatív mérőszáma nem a nemzeti jólét vagy az átlagos életszínvonal mutatója. Például az átlag magyar vagy lengyel euróban vagy dollárban kifejezett életszínvonala lényegesen magasabb, mint a bolgároké, románoké vagy oroszoké. Magyarországon és Lengyelországban általában magasabb fogyasztási szükségletek kielégítését teszik lehetővé a megszerzett jövedelmek, mint a többi országban. Eredményeink ugyan azt jelzik, hogy a *relatív* szegénység Lengyelországban gyakrabban fordul elő, mint

Oroszországban, ez azonban semmit sem változtat azon, hogy nagy átlagban Lengyelország szegényei sokkal jobban élnek, mint az oroszországi szegények.

Most pedig térjünk át a kutatásunkat leginkább foglalkoztató kérdésre, nevezetesen arra, hogy ki tartozik a szegények közé a hat kelet-európai országban. Annak érdekében, hogy megállapítsuk a szegények társadalmi struktúrában elfoglalt helyét, a társadalmi helyzet számtalan meghatározó tényezőjét, a kérdéses személy nemét, korát, iskolázottságát, lakóhelyét, etnikai hovatartozását és foglalkozási státuszát vettem figyelembe. Ahhoz azonban, hogy képesek legyünk meghatározni, hogy a szegénység a posztkommunista országokban a nyugati országokban megfigyelt minták szerint strukturálódik-e vagy sem, további változókat kell bevezetnünk. A függőség szubkulturájának operacionalizálására egy négyfokú skálát használunk, amelyen azt mérjük, hogy az adott személy mennyire támaszkodik a helyi önkormányzatok vagy a kormányzatszervek jóléti támogatására: 0 = semmiféle támogatást nem kap az érintett; 1 = egy forrásból kap segítyt (pl. munkanélküli segély vagy gyermeknevelési segély); 2 = két forrásból kap segítyt; 3 = három vagy több forrásból kap segítyt. A családok felbomlását egy *elvált személy*-nek nevezett *dummy* változóval operacionalizáltuk, ahol 0 = nem elvált, 1 = elvált. A szegény státusz időbeli folyamatosságát két *dummy* változóval operacionalizáltuk. Az első azt méri, hogy a válaszoló folyamatosan munkanélküli-e vagy sem, a második pedig azt, hogy a válaszadó 14 éves korában apja munkanélküli volt-e vagy sem.

Szorzat formátumú logisztikus regressziós modellt állítottunk fel, melyben a szegénységet az előzőekben leírt módon kétértékű változóként kódoltuk. Az 1. táblázatban található esélyhányadosok (e^b) azt fejezik ki, hogy az egyes független változókban bekövetkező egy egységnyi változás milyen hatással van annak esélyére, hogy valaki szegény legyen. Ha az esélyhányados = 1, akkor ez azt jelzi, hogy a független változónak nincs hatása, az 1-nél nagyobb értékek esetében pozitív hatás rvényesül, míg az 1-nél kisebb érték esetében a független változónak negatív hatása van arra, hogy valaki a szegények közé kerüljön.

¹Annak valószínűségét, hogy egy személy az ötven százalékos szegénységi küszöb alá sodródjon, így modelleztük: $\ln p/(1-p) = xZ + u$, ahol a p jelenti az ötven százalékos szegénységi küszöb alatt lévő csoporthoz való tartozást, xZ a személyi tulajdonságok vektora és u a véletlen hiba. Az anti-logaritmusok figyelembevételével megkapjuk annak esélyét, hogy egy személy szegény legyen, és az egyenletet p értékre rendezve ezt kapjuk: $p = e^{xZ} / (e^{xZ} + 1)$. Az olyan független változókat, mint az életkor, az iskolázottság és a lakóhely nagysága, dichotóm kategóriaként vezettük be a modellbe. Az életkor referenciacsoportja a legidősebb kohorsz, amely az összes 65 éves és annál idősebb válaszolókat foglalja magában. Az iskolázottság tekintetében a referenciakategória az egyetemi és iskolai végzettség, a lakóhely tekintetében pedig a fővárosban való lakás. Annak érdekében, hogy a referenciacsoportokra meg tudjuk határozni a regressziós együtthatókat, további modelleket futtattunk le, amelyekben a fenti változókat más referenciacsoportokkal helyettesítettük. A *dummy* változók operacionalizálására a hatáskódolást alkalmaztam (vö. Cohen–Cohen 1983). Így az e változókhoz tartozó esélyek értékei a minta főátlagára vonatkoznak.

1. táblázat

A logisztikus regressziós modell szegénységet előrejelző együtthatói hat országra

Független változók	Bulgária	Magyarország	Lengyelország	Románia	Oroszország	Szlovákia
<i>Nem</i> (1=férfi)	0,89	14,1	0,85	1,01	0,64*	0,85
<i>Kor:</i>						
18–25 év	0,98	28,8	3,87**	0,0	1,71**	2,41**
26–40 év	0,90	1,38	1,47**	14,2	1,02	1,22
41–50 év	1,33	0,51	1,38	4,64	1,22	1,08
51–65 év	1,15	0,58	0,47**	0,73	0,73*	0,96
66 éves és idősebb	0,74	0,67**	0,27**	0,96	0,20	0,33**
<i>Iskolai végzettség:</i>						
Egyetem és főiskola	0,43*	0,42**	0,22*	0,52*	0,78	0,46*
Befejezetlen egyetem és főiskola	0,82	0,72	0,77	0,53*	0,96	0,83
Középiskola	0,90	0,90	1,09	0,65**	1,15	0,51**
Szakmunkásképző	1,28	1,44*	1,90**	1,19**	1,06	0,82
Általános iskola	1,22	1,50**	1,71*	1,86**	1,48**	1,60*
Befejezetlen általános iskola	2,02**	1,71**	1,64	2,61**	0,74	3,94**
<i>Lakóhely:</i>						
Falusi területek	1,10	1,10	2,07**	1,79**	1,91**	1,10
Város 10.000–99.000 lakossal	0,97	1,13	1,06	1,27	1,08	0,92
Város több mint 100.000 lakossal	0,97	1,18	0,75	0,79	1,05	0,89
Főváros	0,97	0,67**	1,06	0,56**	0,47**	1,11
<i>Egyebek:</i>						
Alkalmazott	0,52**	0,11**	0,14**	0,10**	0,28**	0,29**
Nyugdíjba vonult (retired)	0,71	0,17**	0,25**	0,26**	0,24**	0,36*
Nyugdíjas (pensioner)	1,23	0,41**	0,59	0,33**	0,38**	0,93
Háztartásbeli (nő)	1,23	1,42	2,74*	1,75**	3,21**	2,10
Tartósan munkanélküli	0,84	1,53*	0,59	1,09	0,88	1,45
Kérdeztett apja munkanélküli	2,24**	0,96	1,83*	1,51	1,89**	1,35
Elvált	0,93	0,27**	0,47**	0,84	0,45**	0,49
Tagság etnikai kisebbségben	3,99*	2,07**	0,08	1,21	1,82**	0,93
Juttatások	2,05**	2,08**	2,21**	2,96**	3,64**	2,69**
Chi-négyzet/szabadságfok	301/22	909/22	395/22	1042/22	699/22	320/22

** p<0,01; * p<0,05

A középiskolából kimaradt személyek gyakrabban kerülnek be az amerikai *underclassba*. (Ricketts–Sawhill 1988: 321). Buckingham (1999: 57) arra az eredményre jutott, hogy az 1990-es években Nagy-Britanniában a szegények között túltreprezentáltak azok, akiknek nincs semmiféle iskolai végzettségük: míg körükben az ilyen személyek aránya 45 százalék, addig a segéd munkások között ez az arány 27,7, a szakmunkások között pedig 18,2. Ezek az adatok azt sugallják, hogy a szegénység hátterében az a tény húzódik meg, hogy a gyengén iskolázott és alacsony képzettségű személyeknek nehezebb stabil állást találniuk, és ennek következtében valószínűbb, hogy az *underclassba* vagy kedvezőtlen pozíciókba kerülnek. Mivel nem kell komoly szankciókkal – például iskolai fegyelmi intézkedésekkel – szembenéznük, ha nem tanulnak az iskolában, és nincs kézzelfogható motiváció a tanulásra, nagyon sok diák egyszerűen csak a szórakozásnak él és nem tanul. Ha figyelembe vesszük, milyen alapvető szerepet játszik a tanulás a szegénység elleni harcban, fel kell tennünk magunknak a kérdést: az alacsony iskolázottság mennyire játszik közre a kelet-európai szegénysztály kialakulásában.

Az 1. táblázat adatai jelzik: az alacsony iskolázottsági szint tényleg jelentős szerepet játszik abban, hogy egy háztartás az ötven százalékos szegénységi küszöb alá kerül-e. Ezt a hatást mind a hat országban meg lehet figyelni. Az egyetemi végzettséggel rendelkezőknél a legkisebb annak valószínűsége, hogy szegényekké válnak. Az összefüggés Lengyelországban a legerősebb: a középiskolai végzettség 1-ről 0,22-re csökkenti ezt a valószínűséget. Ezzel párhuzamosan azonban az iskolázottsági szint csökkenésével a szegénységi küszöb alá kerülés valószínűsége kétszázszázalékosan nő. Lengyelországban például a minta egészére számított számtani középértékhez képest a középiskolai végzettséggel rendelkezők 9 százaléka (1,09) van a szegénységi küszöb alatt (lásd 2. lábjegyzet). A szakmunkás végzettségüket fenyegeti leginkább a szegénység (1,90). Oroszországban hasonló görbe vonalú modell érvényesül. A többi országban azonban szinte egyenes vonalú összefüggés van a szegénység és az iskolázottság között. A különféle iskolázottsági szintekre kapott együtthatók azt mutatják, hogy a legalacsonyabb iskolázottsági érték hatása a legnagyobb a szegénység előrejelzésében. A szélsőséget Szlovákia képviselte: itt az általános iskolai végzettségük (vagy a teljesen iskolázatlanok) 3,94-szer nagyobb valószínűséggel kerültek a szegények közé, mint az átlagos válaszoló. Ezeket a nyomasztó számokat ki lehet egészíteni azokkal az eredményekkel, amelyekre Elżbieta Tarkowska (2001) jutott a mezőgazdasági munkások és parasztok családjával folytatott mélyinterjúi alapján. Amikor a paraszt családokat megkérdezték, hogy gyermekeik miért maradnak ki olyan nagy számban az iskolából, akkor az okok között a családi feladatokat, a korai házasságot és a munkapiacra való belépést említették. A „lerövidült gyermekkor modellje” jelentősen hátráltatta az iskolai sikereket, ez pedig növelte annak a valószínűségét, hogy az illető személy szegény legyen.

Nicholas Lemann (1988: 81) megfogalmazása szerint az amerikai *underclass* „nagyreszt a feketék problémájává” vált. A nyugati társadalmakban az *underclass* legfontosabb tulajdonsága az, hogy soraik között túltreprezentáltak az etnikai kisebbségek. Még le kell bontani azokat a korlátokat, amelyek megakadályozzák, hogy kisebbségek bekerüljenek e társadalmak főáramába. Ezzel szemben Lengyelországban, ahol a nemzeti kisebbségek 2000-ben a teljes lakosságnak csak 2,8 százalékát tették ki, nem számíthatunk arra, hogy az etnikai hovatartozás jelentős szerepet

játsszon. Az etnikai szempontból legsokszínűbbnek számító Bulgáriában a nemzeti kisebbségek összlakossághoz viszonyított aránya 38,4 százalék, Szlovákiában 16,4, Oroszországban 15,7, Magyarországon 13 és Romániában 12,2 százalék. Érdekes, hogy a társadalmi rétegződéssel kapcsolatos empirikus kutatások kezdete óta az etnikai hovatartozást a társadalmi státusz egyik meghatározó tényezőjének tekintik. Azonban nem maga az etnikai diszkrimináció hozta létre az *underclass*-t. Az Egyesült Államokban ezt az állítást a sikeres feketék példája bizonyítja. Ugyanez a minta érvényes néhány kelet-európai országra is. Romániában a romák egyes csoportjait a szabad kereskedelem újjagdagjainak tartják, akik a határok felnyitásával termékeket hoztak be a hazai piacra (Gheorghe 1991).

Mivel vizsgálatunkban a kisebbségekből származó mintanagyság gyakran túl alacsony, csak korlátozott mértékben tudunk tanulságokat leszűrni a kisebbségek körében előforduló szegénység mértékéről. Ha a részletes kategóriákon belül sikerül operacionalizálni az etnikai kisebbséghez tartozás hatását, akkor általánosságban meg tudjuk vizsgálni, milyen hatása van az etnikai kisebbséghez való tartozásnak. Elemzésünk részleges empirikus alátámasztását adja annak, hogy az etnikai hovatartozás jelentős szerepet játszik a szegénység előrejelzésében. Az etnikai kisebbséghez tartozás Bulgáriában, Magyarországon és Oroszországban növeli annak esélyét, hogy valaki az ötven százalékos szegénységi küszöb alá csússzon. Elemzésünk egyértelműen megmutatja, hogy – az iskolázottság, lakóhely, munkaerő-piaci státusz és néhány egyéb változó hatását kiszűrve – az etnikai kisebbséghez való tartozás jelentősen növeli a szegénységi küszöb alá kerülés valószínűségét. Bulgáriában az etnikai kisebbséghez tartozás erősen valószínűsíti a szegénységet: a pomak, a roma vagy a török kisebbséghez való tartozás egy százalékkal növelte a szegénység valószínűségét. Lengyelországban és Szlovákiában az ellenkező hatás figyelhető meg: az etnikai kisebbséghez való tartozás – a lengyelekhez és a szlovákokhoz képest – csökkenti a szegénység veszélyét. Feltételezhető, hogy ezekben az országokban az etnikai kisebbségek helyzete relatíve jobb, mint a többségé. Mindazonáltal Lengyelországban és Szlovákiában az etnikai kisebbséghez való tartozás hatása statisztikailag nem szignifikáns, és nem tekinthető erősnek.

A nyugati társadalmakban elsősorban a városi területek peremre sodródott lakóit fenyegeti az a veszély, hogy az *underclass* soraiban találják magukat. Az eddig bemutatott adatok szerint a szegénység a kelet-európai társadalmakban is térbelileg is meghatározható jelenség. Kelet-Európa szegényei azonban elsősorban a falusi területeken élnek. Az 1. táblázat adatai arra utalnak, hogy – Magyarország kivételével – a vidéki területeken a szegénység sokkal koncentráltabban fordul elő, mint a városi központokban. Minél inkább csökken az elszegényedés valószínűsége valakinél, annál nagyobb lélekszáma az illető lakóhelye. Magyarországon a választadók lakóhelynagyságához kapcsolódó elszegényedésének valószínűsége nem követ lineáris modellt. Ehelyett éles különbség rajzolódik ki a budapestiek és a kisebb lélekszámú városok lakói között. Az egész mintát figyelembe véve a budapesti lakosoknál a legkisebb a valószínűsége a szegénységnek: az a tény, hogy valaki fővárosi lakos, 33 százalékkal csökkentette a szegénység valószínűségét az egész mintára számított középértékhez képest (1–0,67). A bukaresti vagy moszkvai lakóhely szintén csökkentette annak valószínűségét, hogy a megkérdezett a szegénységi küszöb alá kerüljön. Ezzel szemben Pozsony és Varsó lakóit ez a tény alig védte meg a

szegénységtől. Szlovákiában és Lengyelországban nem a fővárosban, hanem a száz-ezer lakosnál nagyobb városokban volt a legkisebb a szegénység valószínűsége.

Eredményeink összhangban vannak a korábbi tanulmányok következtetéseivel, amelyek az anyagi depriváció gyökereit a fiatalabb korcsoportokra vezetik vissza. Lengyelországban, Szlovákiában és Oroszországban az életkor növekedésével párhuzamosan csökken a szegénnyé válás valószínűsége, és ez azt jelenti, hogy a fiatalabb korcsoportok között a szegények túlreprezentáltak. Egyfelől úgy tűnik, ez a trend alátámasztja a korábbi lengyelországi adatokat, amelyek jelezték, hogy az 1990-es években a nyugdíjasok nem voltak rossz helyzetben. Másfelől, a nyugdíjazás hatását is kiszűrve, az életkornak, úgy tűnik, további hatása van, ami a fiatalabb korcsoportok számára nagyobb kockázatot jelent.

A marginalizáció és a társadalmi kirekesztettség sok meghatározása figyelembe is veszi az életkor hatását. Whelan (1996: 44) Írországból arra a következtetésre jutott, hogy az idősebb megkérdezettek háztartásaiban nagyobb az elszegényedés kockázata. Az általunk megvizsgált hat posztkommunista országban a szegénység elkerülésének egyszerű módja van: a nem nyugdíjas státus helyett nyugdíjjal rendelkezőnek kell lenni. Tisztán statisztikai értelemben a dichotóm *nyugdíjas* változó értékében történő egy egységnyi növekedés együtt járt a szegénységi küszöb alá esés valószínűségének csökkenésével. Az 1. táblázat adatai jelzik, hogy a magyarországi nyugdíjasok esetében volt a legalacsonyabb a szegénység kockázata: az összes nem nyugdíjashoz képest 83 százalékkal kisebb valószínűséggel voltak szegények. Ezzel szemben Bulgáriában voltak a legkevésbé védettek a nyugdíjasok. A nyugdíjas státus megszerzése úgy tűnik, mind a hat országban jelentős mértékben csökkenti a szegénnyé válás veszélyét. Ez az összefüggés valószínűleg a nyugdíjak indexálásának vagy az egyéb, a posztkommunista jóléti állam által meghozott intézkedéseknek tulajdonítható. Mert hiszen a jelenlegi nyugdíjrendszer az összes posztoszocialista országban meglévő és a korábbi rendszerektől örökölt általános szociálpolitikai rendszernek csak az egyik alkotóeleme. A nyugdíjasok tényleg kisebb valószínűséggel szegények, és egy kicsivel kisebb mértékben szenvedtek a szegénységtől, mint a nem nyugdíjasok, bár ez csak Magyarországon, Romániában és Oroszországban igaz. Ez az összefüggés valószínűleg Bulgáriára, Lengyelországra és Szlovákiára is igaz, bár statisztikailag nem szignifikáns.

Összességében elmondható, hogy a szegénységet legerősebben a megkérdezett munkapiaci részvétele jelzi előre. Az 1. táblázat mutatja, hogy az összes országban a munkaviszonyban állóknál a legkisebb annak a valószínűsége, hogy az ötven százalékos szegénységi küszöb alá csúsznak. A megkérdezett jelenlegi munkapiaci státuszának Bulgáriában volt a legkisebb hatása, míg a legnagyobb Magyarországon. Ezt az összefüggést mutatja, hogy Magyarországon az állással rendelkezőknél a szegénység valószínűsége 0,11. Az elszegényedéssel kapcsolatos különféle korábbi vizsgálatok alapján azt várhatjuk, hogy a vizsgált országokban a munkapiacról való hosszú ideig tartó kiesés az ellentétes irányba hat. Az amerikai, ir és nagy-britanniai adatok alapján megbízható empirikus bizonyítékunk van arra nézve, hogy Nyugaton a sokáig tartó munkanélküliség erős kapcsolatban áll a szegénységgel (Nolan–Whelan 1996; Whelan 1996; Buckingham 1999). Az ilyen feltételezésekkel ellentétben azonban a hosszú ideig tartó munkanélküliség káros hatása kevésbé általános Kelet-Európában. Az összes, a felmérés időpontjában munkanélküli válaszadó ese-

tében regressziós modelljeinkben az *állandó munkanélküliség* az 1-es kódot kapta, míg a többiek a 0 kódot kapták. Az 1. táblázat adatai jelzik, hogy csak Magyarországon növeli lényegesen a szegénység veszélyét a hosszú ideig tartó munkanélküliség. Az összes többi változó hatását kiszűrve az állandó munkanélküliek 53 százalékkal nagyobb valószínűséggel csúsznak a szegénységi küszöb alá. A rendszerváltozás több mint tíz évében a megkérdezett személyek nem állandó részvétele a munkaerőpiacon az élet sok területére volt negatív hatással. Ennek ellenére csak Magyarországon van erős korreláció a munkanélküliség és a szegénység között.

Érdekes módon a szegénység leginkább a nemzedékek között továbbadás mechanizmusaival függ össze a leginkább. A meginterjúvoltakat megkérdezték, hogy édesapjuk munkanélküli volt-e 14 éves korukban. Az *underclass* kialakulásával kapcsolatos összes elmélet feltételezi, hogy a szegénység generációról generációra adódik tovább. Ezt az elképzelést némileg alátámasztják a Bulgáriában kapott adatok: a jelenleg szegények esetében nagyobb valószínűséggel találjuk azt, hogy 14 éves korukban édesapjuk munkanélküli volt, mint a nem szegényeknél. Lengyelországban és Oroszországban is érzékelhető generációk közötti továbbadás kicsi, de szignifikáns hatása.

Az *underclass* egyedi kulturális jegyek alapján történő azonosítása nagy figyelmet keltett a szociológiai kutatásban. A kulturális elméletek feltételezik, hogy a szegények sajátos deviáns kultúrájuk okán *be vannak zárva* a szegénységbe (Wilson–Aponte 1985; Marks 1991). A kulturális determinizmus legtöbb képviselője számára a szétzilált és patológiás családot a társadalom jó szándéka hozta létre. Ezek az elemzések a jóléti támogatási rendszert tekintik annak a forrásnak, mely biztosítja az *underclass* reprodukcióját (Murray 1986). E nézet szerint a munkanélküliséget az érintettek önkéntesen választják abban az értelemben, hogy az állást keresők ahelyett, hogy elfogadnák a nekik felkínált állásokat, gyakran úgy döntenek, hogy állástalanok maradnak. Ezt az álláspontot Lawrence Mead fogalmazta meg a legvilágosabban: „Nem az a probléma, hogy nincsenek betöltendő állások, hanem az, hogy ezek gyakran elfogadhatatlanok annak fényében, hogy általában a szociális ellátó programok is biztosítanak egy bizonyos mennyiségű jövedelmet” (Mead 1986: 70). Minden olyan próbálkozás, amely a szegények kultúráját kvantitatív eszközökkel próbálja meg kifejezni, szükségképpen durva mérőszámokra kénytelen támaszkodni. Az egyik ilyen szempont, hogy a válaszoló kap-e szociális segílyt. Teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy ez a mérőszám távolról sem problémamentes. Egyfelől az a tény, hogy egy személy szociális támogatást kap, tényleg tükrözheti a tanult tehetetlenséget, és csakugyan jelezheti, hogy az adott válaszoló nem vállal felelősséget saját életkörülményei alakításáért, másfelől viszont tényleg fakadhat magának a szegénységnek a körülményeiből. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy az összes posztkommunista társadalomban a jóléti támogatás egyértelműen kötődik a szegénységhez. A keresztmetszeti adatokra támaszkodva nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a jóléti támogatás és a szegénység között ok-okozati kapcsolat áll fenn, és az sem körvonalazódik, milyen irányba mutat ez az ok-okozati kapcsolat. Ezen kérdések tisztázásához a paneladatok longitudinális elemzésre lenne szükség, amelyek segítségével tanulmányozni tudnánk a folyamatok időbeli alakulását.

Murray (1990) érvelése szerint a szegénysztály legfontosabb sajátossága a házasság hanyatlása: a nőtlen férfiak fegyelmetlenségük okán nem vonzó házassági partnerei a nem házas nőknek. Wilson (1987) szerint a férfiak azért nem vonzóak, mert állástalan-ságuk miatt nem tudják eltartani a családjukat. Ezt a feltételezést oly módon ellenőrzöm, hogy közelebből szemügyre veszem a családi instabilitás hatásait: összehasonlítom az elvált családi állapotúakat az összes többi megkérdezettel. Az 1. táblázat jelzi, hogy ez a hatás meglehetősen erős. Murray és Wilson állításaival ellentétben azonban az elvált válaszolók anyagilag *jobb* helyzetben vannak, mint a nem elvált válaszolók. Arra gondolhatunk, hogy talán olyan további körülmények léteznek, mint pl. a magasabb iskolázottság, a nagyvárosi lakóhely vagy egy biztos állás, amelyek a válást mintegy a szegénység elleni védőernyővé alakítják.

Két további eredmény sorozat a nemi hovatartozást és a háztartásbeli nő státuszát illeti. Csak Oroszországban lehetett szignifikáns összefüggést kimutatni a nemi hovatartozás és a szegénység között: ott a nők nagyobb valószínűséggel voltak anyagi depriváció körülményei között, mint a férfiak. Mivel a függő változónk a családi jövedelmekre vonatkozik, a nemi hovatartozás megtisztított hatása jelzi: ez az összefüggés nem a házas, hanem inkább a nem házas nőkre vonatkozik. Különösen erős az összefüggés a nem házas anyák, az idős özvegyek és a női családfővel rendelkező családok esetében. Ezenfelül Lengyelországban, Romániában és Oroszországban a háztartásbeli nők körében viszonylag magasabb a szegények aránya, mint a nem háztartásbeli nők között. A nemi hovatartozás megtisztított hatásának előbbieken idézett hatását idézve, feltételezhetjük, hogy a háztartásbeli státusz nettó hatása a nem házas asszonyok szegénység általi veszélyeztetettségének egy újabb dimenziójára derít fényt.

Underclass – létezik-e ilyen?

Ahhoz, hogy elemezhessük a szegénység társadalmi meghatározóit, meg kell határoznunk, hogy a szegények a nem szegényekhez képest hol helyezkednek el a társadalmi térben. Ez a probléma viszont a társadalmi korlátok alapvető kérdéséhez visz el bennünket, tudniillik ahhoz, hogy a szegények milyen mértékben képeznek a társadalmi szerkezetben egy különálló és viszonylag homogén csoportot, amely elkülönül az értelmiségtől, a nem fizikai dolgozóktól, a nem mezőgazdasági tulajdonosoktól, a munkásosztálytól és a parasztságtól. Egyes kutatók szerint (vö. Wilson 1987; Magnet 1992) a szegények egy olyan viszonylag homogén csoportot képeznek, amelynek attitűdjei és kulturális vonásai generációról generációra szállnak tovább; és akik olyan gazdasági és térbeli szegregációban osztoznak, amely a társadalmi hierarchia legalsó fokán levő elkülönült helyet biztosít számukra. A fenti álláspont ellenzői azokra az empirikus bizonyító adatokra hivatkoznak, amely szerint a szegénysztály heterogén és változó besorolási kategória, amelynek nincs sajátos kultúrája, illetve különálló identitása (Heath 1992; Gallie 1994; Marshall et al. 1996). Kelet-Európára alkalmazva őket, a szegények különálló társadalmi pozíciójával kapcsolatos kérdésfelvetések összefüggésbe kerülnek az *underclass* elkövetkező évtizedekben várható kialakulásával.

Az *underclass* (szegénysztály) kifejezést Myrdal (1963) teremtette meg azok leírására, akiket szélsőséges gazdasági marginalitásba szorítottak. E társadalmi cso-

portra Myrdal álláspontja szerint az anyagi nélkülözés és a nem stabil munkapiaci részvétel kombinálódása volt jellemző, amelyet tovább súlyosbított a társadalmi marginalizálódás. Olyan tudósok szerint, mint például Wilson (1987), Runciman (1990) és Smith (1992), a többségi társadalomból való kikerülés első lépése a marginalizálódás volt, amely a földrajzi koncentrációban, a munkaerőpiacról való tartós kiszorulásban és/vagy anyagi nélkülözésben nyilvánult meg. Az azonban, hogy az *underclass* kialakulásához milyen mértékű marginalizálódás kell, empirikus kérdés marad. Az alábbiakban a marginalizálódást a munkaerőpiacról való tartós kiszorulásként operacionalizálom. Az *underclass* megkülönböztetése érdekében a következő két sajátosságot fogom használni: marginalizálódás és anyagi nélkülözés. Azok a munkanélküli válaszolók, akiknek az ötven százalékos szegénységi küszöb alatt volt a jövedelmük, az 1-es kódot kapták, míg az összes többi 0-t.²

E meghatározás szerint az *underclass* a szegény emberek csoportjainak olyan maradványkategóriája, amelybe azok a személyek tartoznak, akik képtelenek részt venni a munkaerőpiacon. Markánsabb elméleti megfogalmazásban: minden olyan személyt a szegénysztály tagjának tekintünk, aki nem illeszthető be a hagyományos osztálysémába. A nyugati osztálystruktúra leginkább elfogadott operacionalizációja az EGP, amelyik a foglalkozási pozíció neoweberiánus fogalmával határozza meg az osztályokat (vö. Erikson és Goldthorpe 1992). Elemzésük céljából azzal a némileg egyszerűsítő, ám használható feltételezéssel élünk, hogy a kelet-európai rétegződési rendszer legalapvetőbb vonásai nyolc foglalkozási kategóriával leírhatók. Ez az EGP hét összevont foglalkozási kategóriája, plusz egy csoport, amelyik a kelet-európai szegénysztály. Ez utóbbi olyan személyekből áll, akik kiszorultak a munkaerőpiacról, és az ötven százalékos szegénységi küszöb alatt élnek. A vizsgálatunkba bevont összes személyt elhelyeztük ennek az aggregált sémának egy-egy pozíciójába. Az EGP hét összevont kategóriája az alábbiakat tartalmazza: (i) magas beosztású értelmiségiek, menedzserek, állami vagy magánszervezetek magas beosztású hivatalnokai, valamint nagy vagyonnal rendelkező tulajdonosok, melyeket Goldthorpe a *szolgáltató osztálynak* nevez; (ii) középszintű értelmiségiek és alacsonyabb szintű menedzserek; (iii) rutin munkát végző nem fizikai dolgozók; (iv) tulajdonosok; (v) alacsonyabb szintű technikusok és szakmunkások; (vi) segéd munkások; (vii) mezőgazdasági munkások és gazdálkodók, akik a posztkommunista mezőgazdasági osztályt alkotják.

Ahhoz hogy egy embercsoportot a meglévő osztálystruktúra főáramán kívül elhelyezhessük, érdemes a szegénysztállyal kapcsolatos nyugati viták két legfontosabb kérdésfeltevésére támaszkodni. Az első ilyen kérdés: milyen mértékben foglalnak el a szegények a kelet-európai osztálystruktúrákban különálló helyet? Erre a kérdésre még Nyugaton sincs teljesen világos válasz. Nagy-Britanniában például az *underclass* tagjának lenni gyakran csak az egyén életpályájának egy átmeneti szakasza. Nem érvényesül tehát az a feltételezés, amely szerint az osztálytagsághoz szükséges egy bizonyos fokú nemzedéken belüli és nemzedékek közötti stabilitás (Lee 1994). Ez tehát arra utal, hogy az EGP alapú osztálykategóriákkal összehasonlítva

² Ennek az operacionalizálásnak az alapján az *underclass* Bulgáriában a minta 15,2%-át, Magyarországon 25,2%-át, Lengyelországban 23,5%-át, Oroszországban 15,9%-át, Romániában 32,3%-át és Szlovákiában 17%-át tette ki.

az *underclass* életszínvonal, érdeklődés és vélemények szempontjából alig tekinthető önálló kategóriának (Marshall et al. 1996). Ugyanerre az eredményre jutottak az ír *underclass*-szal kapcsolatban (Whelan 1996). A kelet-európai *underclass* önállóságának vizsgálatához a standard elemzési sémát alkalmazom. A szegényeket és a marginalizáltakat egy csoportba sorolom, és ehhez hozzáteszem a hét EGP-osztálycsoportot.

A második itt tárgyalt kérdés az osztálystruktúra elemzésének konvencionális megközelítését illeti, amellyel kapcsolatban a kritikusok felvetik, hogy a tradicionális osztályelemzés figyelmen kívül hagyja azoknak a csoportjait, akik nem tagjai a fizetéssel rendelkező munkaerőnek, mint pl. a gyermekek, nyugdíjasok, a tartósan rokkantak, a diákok és teljes munkaidőjű háztartásbeliek (Delphy és Leonard 1986; Pakulski–Waters 1996). Az *underclass* tagjaival együtt az összes fenti csoport speciális nehézséget okoz az osztályelemzés számára. Ha kizárjuk elemzésünkől ezeket a kategóriákat, az osztályszerkezet adekvát leírására való törekvésünkben egy fontos szempontot figyelmen kívül hagyunk. Erre a bírálatra válaszolva az osztályelemzés hagyományos megközelítésének hívei az önálló szegénycsoport létezésére ellen szóló empirikus adatokat vonultatnak fel (Marshall et al. 1996; Buckingham 1999). Elemzésem a posztkommunista társadalom kontextusában tér ki erre az eldöntetlen kérdésre. Így megpróbálok értékelni, hogy a foglalkozási struktúrára alapozott kategóriák hátrányai tényleg azt eredményezik-e, hogy a társadalmi struktúra fontos elemeit elhanyagoljuk. Más szavakkal, elősegíti-e az osztályelemzést a szegénycsoport figyelembevétele?

Egy meggyőző érv a szegények különálló csoportként való kezelésére az, hogy ez a csoport elkülönül az EGP foglalkozás alapján meghatározott osztályaitól. Az 1–6. ábra azt mutatja, hogy a szegények a többi alapvető rétegződési csoporthoz képest hol helyezkednek el kelet-európai társadalmakban. Ezeket a struktúrákat diszkriminanciaanalízis alapján tártuk fel, és grafikai formában mutatjuk be. Ne felejtsük el, hogy a rétegződési rendszer, ideértve a formálódó *underclass*-t is, minden egyes országban nyolc alapvető elemből áll. A legfontosabb célkitűzésünk az, hogy meghatározzuk, hogy ez az utóbbi (az *underclass*) milyen mértékben eshet ki az osztálystruktúrából, amelyet a piaci helyzetet és a foglalkozást figyelembe véve vizsgálunk. A diszkriminanciaanalízis lehetővé teszi számunkra, hogy meghatározzuk, hogy a nyolc szegmentség egyikében való részvétel milyen mértékben rendeződik mintába bizonyos kulcsfontosságú jellemzők mentén. Ezeket a jellemzőket (azaz a magyarázó változókat) úgy alakítottuk ki, hogy a lehető legjobban elkülönítsék egymástól („diszkriminálják”) azt a nyolc csoportot, amelyet a megmagyarázandó nominális változónk egyes értékeiként operacionalizáltunk. A „diszkrimináló” változók az alábbiakat foglalták magukba:

- az iskolában eltöltött évek száma (0-tól 16-ig);
- a lakóhely nagysága, amelyet egy hatpontos skálán mérünk, ahol az 1 a falusi lakóhelyet, míg a 6 a fővárost jelzi;
- a lakáskörülményeket a válaszadók azzal kapcsolatos jelzése alapján mértük, hogy van-e lakásban nedves fal (az igen választ 1-gyel, a nemet 0-val kódoltuk);
- az életszínvonalat azzal mértük, hogy van-e válaszadónak gépkocsija (az igen választ 1-gyel, a nemet 0-val kódoltuk);

- a rossz anyagi helyzetet azzal mértük, hogy milyen választ kapunk két kérdésre: ha a válaszadók azt jelezték, hogy anyagi nehézségekkel néztek szembe az egészségügyi ellátás során, akkor ez 1-es kódot kapott, ha nem, akkor 0-t; illetve ha a válaszadók arról számoltak be, hogy a tavalyi évben pénzhány miatt nem tudtak szükséges gyógyszereket beszerezni, ez 1-es kódot kapott, míg a többi válasz 0-t;
- a társadalmi származást úgy operacionalizáltuk, hogy megkérdeztük: hány évet járt iskolába a válaszoló édesanyja;
- végül pedig az etnikai hovatartozás elkülönítő erejét egy dichotóm változóval mértük: ha a válaszoló jelezte, hogy egy etnikai kisebbséghez tartozik, akkor 1-es kódot használtunk, ha nem 0-t.

A diszkriminanciaanalízisnek az a célja, hogy – egy sor diszkrimináló változó felhasználásával – a két vagy több csoport közötti különbséget megragadja (vö. Klecka 1980). Ez a módszer a csoportokat nominális változóként kezeli, ahol is minden érték egy-egy csoportot jelöl. A diszkriminanciaanalízis tehát olyan technikának tekinthető, amely egy nominális változót több kvantitatív változóval hoz összefüggésbe. Ez a módszer diszkriminanciafüggvényeket illeszt, amelyek egyszerű lineáris kombinációi a diszkrimináló változóknak. Az első függvényhez diszkrimináló súlynak nevezett együtthatókat képezünk oly módon, hogy a csoportátlagok között a lehető legnagyobb legyen a különbség. A második függvényhez tartozó súlyokat is úgy alakítjuk ki, hogy a csoportátlagok közötti különbségeket maximalizáljuk, de itt belép az a további feltétel, hogy a második függvény értékei nem korrelálhatnak az első függvény értékeivel. Az összes egymás után következő függvényt ugyanígy képezzük. Minden diszkrimináló függvény pontértéket rendel a nominális változócsoporthoz centroidjaihoz. Ezek egy multidimenziós tér pontjai, amelyben az összes diszkrimináló változó átlagértékkel szerepel az összes, adott csoporthoz tartozó esetben. A kanonikus korrelációs együttható az asszociáció mérőszáma, amely összegzi a csoportok és diszkrimináló függvények közötti kapcsolódás mértékét. Vizsgálódásunk szempontjából minket csak az az első két diszkrimináló függvény érdekel, amelyek a mi nyolcszegmentumos felosztásunk és a társadalmi pozíció közötti kapcsolatok túlnyomó többségét megmagyarázza. Összefoglalva elmondható, hogy a diszkriminanciaanalízis lehetővé teszi számunkra, hogy a kapcsolódások komplex hálóját a multidimeziós térben fennálló távolságokra fordítsa át. Mint ahogy azt különféle elméleti és empirikus tanulmányok felvetették, ha feltételezzük, hogy ezek a kapcsolódások felfedik a társadalmi struktúrában található csoportok háttérben elfoglalt helyét, akkor a diszkriminanciaanalízis eredményeit a társadalmi strukturálódás szempontjából lehet értelmezni.

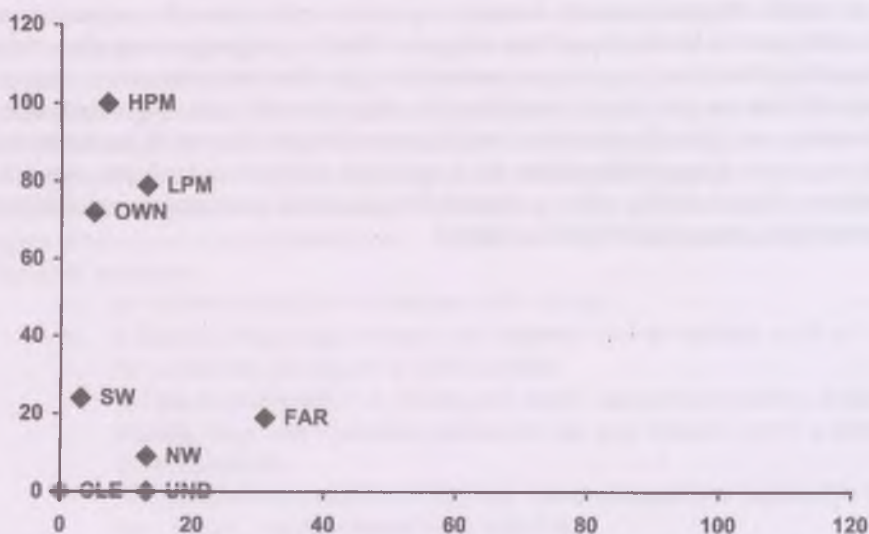
1. ábra

Az EGP-kategóriák diszkrimináns súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Bulgária, 2000)

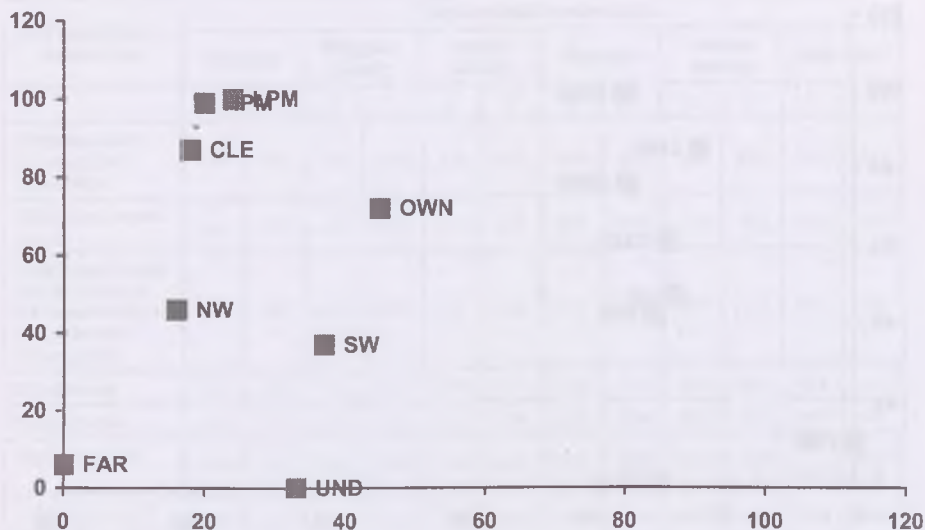
2. ábra

Az EGP-kategóriák diszkrimináns súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Magyarország, 2000)

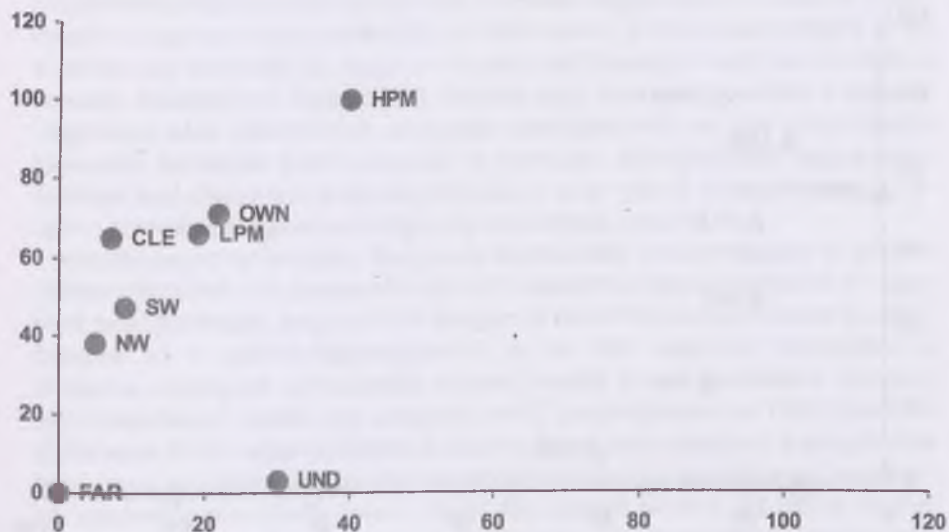
3. ábra

Az EGP-kategóriák diszkriminációs súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Lengyelország, 2000)

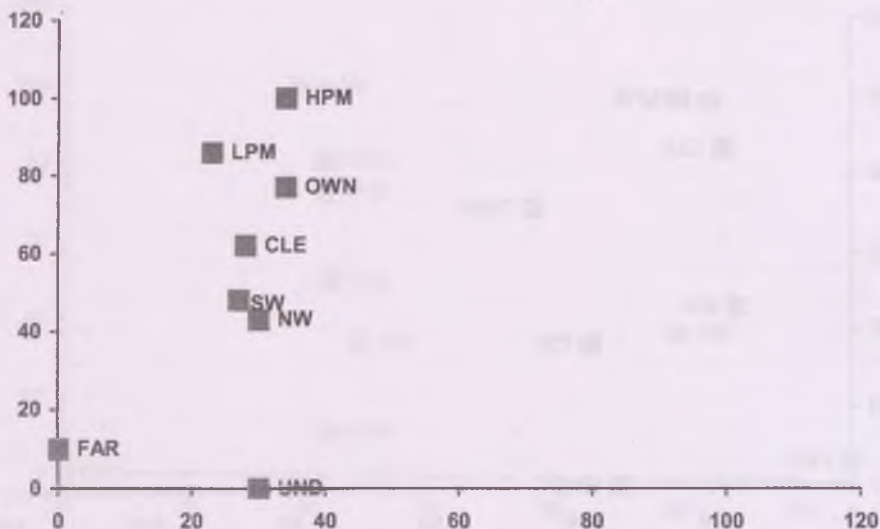
4. ábra

Az EGP-kategóriák diszkriminációs súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Románia, 2000)

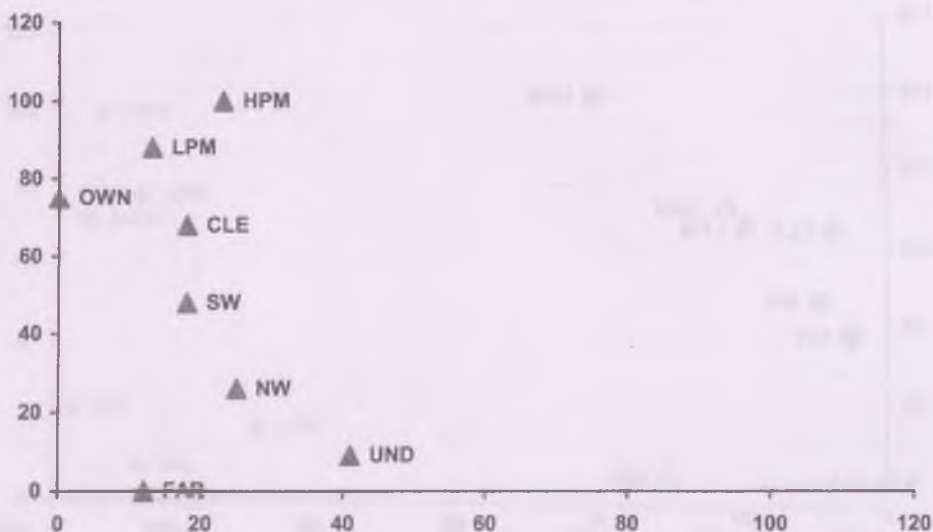
5. ábra

Az EGP-kategóriák diszkrimináns súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Oroszország, 2000)

6. ábra

Az EGP-kategóriák diszkrimináns súlyai és az underclass az első és második kanonikus függvényben (Szlovákia, 2000)

2. táblázat

Diszkriminált standardizált eredmények hat kelet-európai ország alapvető társadalmi rétegződési kategóriáinak első és második diszkriminált függvényén

EGP-osztályok és underclass	Diszkriminált eredmények:											
	Bulgária		Magyar- ország		Lengyel- ország		Románia		Orosz- ország		Szlovákia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
Magas beosztású értelmiségiek és menedzserek	1,06	-0,13	2,09	0,03	1,54	-0,17	2,02	0,53	2,00	0,25	0,96	0,18
Középszintű értelmiségiek	0,48	-0,07	1,41	0,22	1,18	0,01	0,91	0,04	1,58	-0,21	0,62	-0,12
Rutin munkát végző nem fizikai dolgozók, kereskedelmi és szolgáltatóipari alkalmazottak	-0,02	0,01	0,01	-0,17	0,85	-0,15	0,87	-0,23	0,87	-0,01	0,08	0,03
Tulajdonosok	0,65	-0,06	1,19	-0,02	0,50	0,53	1,08	0,11	1,33	0,25	0,28	-0,51
Szakmunkások	-0,32	0,17	-0,35	-0,09	-0,38	0,34	0,30	-0,20	0,48	-0,14	-0,47	0,03
Segédmunkások	-0,47	0,01	-0,84	0,21	-0,15	-0,21	0,02	-0,29	0,32	0,09	0,07	0,23
Parasztok és mezőgazdasági munkások	-1,12	-1,17	-0,51	0,70	-1,09	-0,61	-1,22	-0,40	-0,65	-1,15	-1,79	-0,14
Underclass	-0,90	0,03	-1,12	0,10	-1,29	0,24	-1,12	0,29	-0,95	0,08	-0,54	0,71
Kanonikus korreláció: első / második	0,51	0,25	0,68	0,21	0,69	0,31	0,71	0,28	0,70	0,24	0,60	0,26

A 2. táblázat megadja a nyolc csoport centroidjainak pontértékét az első két dimenzióban. Ezeket a pontértékeket minden ország két oszlopában eredeti standardizált mértékegységben adtuk meg az első, domináns függvényen és a második diszkrimináló függvényen (a diszkrimináló erő mérőszáma). Ezeket a pontértékeket az 1–6. ábrán úgy tüntettük fel, hogy a vízszintes és függőleges tengelyek az első és második diszkrimináló függvénynek felelnek meg. Ezeken az ábrákon a második függvényre adott pontértékeket arányosan hozzáigazították az első és a második kanonikus korreláció közti arányhoz. A pontszám feltüntetésének megtekintése lehetővé teszi számunkra, hogy meghatározzuk, hogy melyik országban a legmerevebb a távolság a marginalizált szegények és a többiek között.

Eredményeink azt mutatják, hogy csak Romániában, Oroszországban és Szlovákiában különülnek el a szegények a hét EGP-osztályhoz tartozó személyektől. Egyrészt megfigyelhetjük, hogy az EGP-kategóriák közötti távolságok struktúrája összhangban áll a korábbi tanulmányokkal, és az EGP osztályok tekintetében a Nyugaton megfigyelt legfontosabb választóvonalak és elhatárolódások általános szabályszerűségeit követi (vö. Laumann 1973; Luijx–Ganzeboom 1987; Erikson–Goldthorpe 1992). Másrészt láthatjuk, hogy a foglalkozási osztályok konfigurációja és az ötven százalékos szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelemmel rendelkező, munkaerőpiacon kívüli csoport között éles ellentét áll fenn. Ez utóbbi csoport nélkül a magyar társadalom osztálystruktúrája azt a jól ismert differenciálódási ten-

gelyt mutatná, amelyet a mobilitási mintákkal, a párválasztással és a barátok kiválasztásával kapcsolatos korábbi empirikus kutatásokban figyeltek meg. Ezek a minták általában a magasabb és alacsonyabb beosztású diplomásoktól és menedzserek-től a rutin munkát végző nem fizikai dolgozók és tulajdonosok és végül a munkásosztály irányába futottak. A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági kategóriák közötti megkülönböztetés azonban egyetlen egy elkülönült dimenzió mentén helyezkedik el, melyet a mezőgazdasági munkához szükséges társadalmi erőforrások speciális természete magyaráz. Ezt a szabályszerűséget először Blau és Duncan (1967) írta le, majd – függetlenül a gazdaság fejlettségi fokától, a politikai berendezkedéstől és a kultúrától – sok országban megfigyelték (vö. Sawiński–Domański 1989).

Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban a formálódó szegényosztály nem foglal el az alapvető osztálystruktúrán kívüli helyet. Az 1. és 2. ábra alapos elemzése jelzi: jóllehet ez a csoport az osztályhierarchia alján helyezkedik el, nem tűnik úgy, hogy feltűnő szakadás van e között a kategória és a hét foglalkozás alapú osztály között. Ezekből az ábrákból kitűnik, hogy az elemzésünk során figyelembe vett társadalmi jellemzők az egyes országokban nem azonos módon és nem azonos erővel fejtik ki hatásukat. Úgy tűnik, ezekben az országokban a szegények nagyon közel állnak mezőgazdasági munkásokhoz, és ez a tény arra utal, hogy nincs jelen alapvető társadalmi megosztottság. Valójában ezekben az országokban a potenciális *underclass* inkább a domináns osztályszerkezeten belül, mint azon kívül található.

A fenti eredmény kiváltképp érvényes Bulgáriára és Magyarországra. Ezekben az országokban, úgy tűnik, a munkaerőpiacon nem aktív szegények beilleszkednek a foglalkozások alapján meghatározott osztályszerkezetbe. A diszkriminanciaértékek összehasonlítása jelzi, hogy Bulgáriában a szegények általában a segédmunkások közelében helyezkednek el, míg Magyarországon a segédmunkások és a nem fizikai dolgozók között. Ez arra utal, hogy nincs éles elválasztó vonal a szegények és a többiek között, és pontosan ezért viszonylag *nagy* annak a kockázata, hogy a többi osztály tagjai belecsúsznak az *underclassba*.

Eredményeink általában azt jelzik, hogy a munkaerőpiacról tartósan kizárt szegények nincsenek szükségképpen kizárva a tulajdon, a tekintély és a foglalkozás szempontjai alapján meghatározott osztályszerkezet főáramából. Az előbbi állítás kevésbé igaz Szlovákiára, Romániára és Oroszországra, ahol a szegények megfigyelhetően külön pozíciót töltenek be a társadalmi térben, különböző tényezők hatására. Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban azonban a társadalmi pozíció olyan meghatározói, mint az iskolázottság, a társadalmi származás, a lakóhely és az életszínvonal, nem képezik különálló dimenzióját a társadalmi rétegződésnek. Legkevésbé Bulgáriában és Magyarországon különülnek el a konvencionális osztályok és azok, akikről a legvalószínűbb, hogy bekerülnek az *underclassba*. Annak érdekében, hogy szemléltessem a szegények életkörülményeit ebben a két országban, hadd idézzek egy részletet egy lengyel asszonnyal 1997-ben folytatott interjúból: „Már nagyon régen volt, hogy utoljára vásároltam... Elfelejtettem, hogy milyen a vásárlás. Minden nap felszálltam a szeke-remre, és elmentem a vásárba. Ott mindig lehet valami ennivalót találni... Nem mosom ki a ruhákat, mert a mosópor túl drága, és az emberek általában elég jó ruhákat dobnak ki” (Grotowska-Leder 1999: 47). Bár ez a hang Lengyelországból származik, Bulgáriában, Magyarországon és más társadalmakban is lehetne ilyen megnyilvánulásokat találni. Eredményeinkből két fontos következtetést lehet levonni. Először, a

Eredményeinkből két fontos következtetést lehet levonni. Először, a társadalomszerkezetről és a foglalkozási megoszlásról készített elemzések korlátai nem mindig járnak fontos társadalmi dimenziók kihagyásával. Másodsor, eredményeinkkel semmi esetre sem esünk a leegyszerűsítés hibájába akkor, ha célunk az, hogy a társadalomkutatás számára érvényes kategóriákat alakítsunk ki.

Következtetések

Elemzésünkben azt a kérdésfeltevést iparkodtunk megválaszolni, hogy a szegénység beépült-e a kelet-európai rétegződési rendszerbe. Ha azt akarjuk, hogy a rétegződési rendszerben használt megkülönböztetéseknek jelentése legyen, akkor ezeket a konkrét társadalmi megosztottságra kell alapozni. Máskülönben nem tudnánk érvényes különbséget tenni a szegények és a nem szegények között. Tanulmányunkban arra a kérdésre koncentráltunk, hogy mik a szegénység társadalmi összetevői a fejlett piacgazdaságra való áttérés folyamatában lévő társadalmakban. Hat országból származó minta adatai alapján kíséreltük meg feltárni azokat a mechanizmusokat, amelyek a szegényeket a társadalmi tér egy bizonyos részében tömörítik.

A korábbi kutatások a nyugati társadalmakban található szegénység számos kulturális és strukturális meghatározójára mutattak rá. Sok kutató egyetért abban, hogy az *underclass* kialakulását fontos társadalmi intézmények, köztük a család és az oktatási rendszer, csődjére lehet visszavezetni. Az alacsony iskolázottsági szintet a szegénység legalapvetőbb okának tartják. Következtetéseink bizonyos mértékben alátámasztják ezt a nézetet. A hat országban kapott adatok egyértelműen jelzik, hogy az iskolázatlan személyekből nagyobb valószínűséggel lesznek szegények. Ez az összefüggés valamennyi vizsgált országban érvényesült, de Szlovákiában erőteljesebben, mint Magyarországon vagy Lengyelországon.

Egy több mint tíz esztendő politikai és gazdasági átalakulási időszak után azt szeretnénk eldönteni, hogy vajon vannak-e a szegénységnek sajátosan egyedi vonásai Kelet-Európában. Az Egyesült Államokban élő afro-amerikai szegénysztály sajátos szubkultúrája alig vethető össze az anyagi depriváció Moszkvában található szigeteivel. Vidéki lengyel településeken lezajlott korábbi kutatások sokat elárulnak arról, hogy mi is az, amit *rendszerjellegű kontextusnak* neveznek. Ezek a tanulmányok azt jelzik, hogy a Nyugattal ellentétben, ahol a szegénység leginkább a városok belső negyedeiben fordul elő, a falusi területeken sokkal gyakoribb a szegénység. Míg a kvalitatív tanulmányok nem tudták igazolni, hogy a szegénység leginkább a falusi területeken fordul elő, a mi elemzésünk azt mutatja, hogy a szegények nagyobb valószínűséggel találhatók a vidéki területeken, mint a városok belső területein. Ugyanakkor kevés bizonyítékot találtunk arra, hogy kapcsolat áll fenn a szegénység és a között a tartós munkanélküliség között, amely a feltételezések szerint nagyarányú marginalizálódást és gazdasági deprivációt okoz. 2000-ben a tartós munkanélküliségnek csak Magyarországon volt erős hatása. A másik öt országban a szegénység nem kötődött a munkanélküliséghez. Ezek az eredmények éles ellentétben állnak azokkal a kutatási eredményekkel, amelyeket az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában kaptak, ahol a munkaerőpiacról való leszakadás igen erőteljesen az *underclassba* kerülés irányában hat. Bár eredményeink a nyugati országokra nézve elég talányosak lennének, nem azok Bulgáriára, Szlovákiára és Lengyelor-

szágra nézve. Valójában van okunk azzal a feltételezéssel élni, hogy ezekben az országokban a munkanélküliség ideiglenes jelenség. De arra is lehet gondolni, hogy itt a piaci erők nem elég érettek, és eddig nem teremtettek igazán erős elkülönülést az állásban lévők és a munkanélküliek között.

Az *underclass*-szal kapcsolatos amerikai és angliai vitákat hátráltatta a fogalom kétértelmősége, amely abból ered, hogy ezt a szakkifejezést többféleképp határozzák meg. Nem meglepő módon azt találjuk, hogy a szegények mélyen be vannak ágyazódva a kelet-európai társadalmak társadalmi struktúrájába. Ez a tény igazolta azokat a próbálkozásainkat, amelyekkel arra szerettünk volna fényt deríteni, hogy tényleg formálódófélben van-e ezekben az országokban az *underclass*. A nyugati kutatások szerint az *underclass* arról ismerszik fel, hogy tagjai elszigetelődtek a munkaerőpiactól, társadalmilag izolálódtak, és anyagi deprivációban élnek. Ha valaki arra az álláspontra helyezkedik, hogy az *underclass sine qua non*-ja a szegénység generációk közti továbbadása, akkor kizárt, hogy ezt a fogalmat a kelet-európai társadalmakra lehessen alkalmazni. Ezért ehelyett elsőként a társadalmi izolációra koncentráltunk. Először megvizsgáltuk, hogy a szegények a foglalkozásokra építő osztálykategóriákhoz képest milyen helyet töltenek be a társadalmi struktúrában. Elemeztük tehát, hogy a szegények az iskolai teljesítmény, az anyagi helyzet és az általános anyagi körülmények szempontjából a multidimenzionális térben milyen önálló helyet foglalnak el. Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban nem figyeltünk meg semmilyen jelentős különbséget a szegények és azok között, akik a munkához kötődő kategóriákhoz tartoztak, mint az értelmiség, a munkások, a parasztok és a tulajdonosok. Ténylegesen csak Romániában, Szlovákiában és Oroszországban létezik ilyen elkülönülés.

A fent bemutatott eredmények alapján nem lehetséges végleges választ adni arra a kérdésre, hogy az *underclass* kialakulása milyen okokra vezethető vissza. Az azonban világosan látszik, hogy a későbbi kutatásoknak milyen irányban kell haladniuk. A jövőbeni kutatás első lépése az kellene hogy legyen, hogy a társadalmi marginalizálódás egyedi regionális mechanizmusait szembesítjük azokkal az egyetemes mechanizmusokkal, amelyeket a jelenlegi rétegződési modellek feltételeznek. Az elkövetkezendő időben a kutatásoknak foglalkozniuk kell a szegénység generációk közötti továbbadásának problémájával is. A jelenlegi eleméletek korlátolt határain belül lehetetlen előre lépni az *underclass*-szal kapcsolatos vitában. Szükségképpen vall, ha a szegénysztályról szóló vitában nem veszik figyelembe a nem nyugati társadalmakból származó empirikus bizonyítékokat.

Fordította: Biró Dávid és Hegedűs Rita

Irodalom

- Auletta, Ken 1982. *The Underclass*. New York: Vintage
- Blau, Peter–Otis D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Academic Press
- Buckingham, Alan 1999. Is there an underclass in Britain? *British Journal of Sociology*, 50: 49–75.
- Cohen, Jacob–Patricia Cohen 1983. *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis in Behavioral Sciences*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum
- Delphy, Cristine–Diana Leonard 1996. Class analysis, gender analysis and the family. In Crompton, R.–M. Mann (eds.): *Gender and Social Stratification*. Cambridge: Polity
- Domański, Henryk 2000. *On the Verge of Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*. Budapest: CEU Press
- Emigh, Rebecca–Iván Szelényi 2001. *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During Transition*. Westport, Conn.: Praeger
- Erikson, Robert–John H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press
- Gallie, Duncan 1994. Are the unemployed underclass? Some evidence from the Social Change and Economic Life Initiative. *Sociology*, 28: 737–757.
- Gheorghe, Nicolae 1991. Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe. *Social Research*, 58.
- Gorlach, Krzysztof 1998. Głos w dyskusji. (A vita hangja.) In Radziejowska-Fedyszak, B. (ed.): *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, ich załogi i nowi gospodarze. (Nagy gazdaságok, alkalmazottak és az új menedzserek.)* Warszawa: IRWiR
- Grotowska-Leder, Jolanta 1999. Dynamika biedy (Jak długo jest się klientem pomocy społecznej. (A szegénység dinamikája: mennyi ideig ügyfele az ember a szociálpolitikának.) In Warzywoda-Kruszyńska, W. (ed.): *Życie na marginesie wielkiego miasta. (Élet egy nagyváros peremén.)* Łódź: Instytut Socjologii UŁ, 27–54.
- Halamska, Maira 1998. *Społeczne problemy osiedli popegeerowskich. (Az állami gazdaságok utódainak társadalmi problémái.)* (sokszorosított anyag)
- Heath, Anthony 1992. The attitudes of the underclass. In Smith, David J. (ed.): *Understanding the Underclass*. London: Policy of Studies Institute
- Klecka, W. R. 1980. *Discriminate Analysis*. London: Sage Publications
- Korzeniowska, Katarzyna 2001. Biedni i emeryci, czyli o możliwym sposobie operacjonalizacji pojęcia underclass w badaniach ubóstwa w Polsce. (Szegények és nyugdíjasok: az underclass lehetséges operacionalizálása a lengyelországi szegénységek kutatásában.) In Korzeniowska, K.–E. Tarkowska (eds.): *Spojrzenie na biedę. (Pillantás a szegénységre.)* (megjelenés alatt)

- Laumann, Edward O. 1973. *Bonds of Pluralism. The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: Wiley
- Lee, P. 1984. Housing and spatial deprivation: relocation the underclass and the new urban poor. *Urban Studies*, 31: 1191–1209.
- Lemann, Nicholas 1988. A culture of poverty created the black underclass. In Bender, D.–B. Leone (eds.): *In Poverty: Opposing Viewpoints*. St. Paul: Greenhaven, 80–85.
- Lewis, Oscar 1959. *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books
- Luijck, Ruud–Harry Ganzeboom 1989. Intergenerational class mobility in the Netherlands between 1970 and 1985. In Jansen, W.–J. Dronkers–K. Verrips (eds.): *Similar or Different*. Amsterdam: SISWO, 5–31.
- Mack, J.–S. Lansley 1985. *Poor Britain*. London: Allen & Unwin
- Magnet, M. 1987. America's underclass. What to do? *Fortune*, 115 (May 17): 139–147.
- Marks, Carole 1991. The urban underclass. *Annual Review of Sociology*, 17: 445–466.
- Marshall, Gordon–Stephen Roberts–Carole Burgoyne 1996. Social class and underclass in Britain and the USA. *British Journal of Sociology*, 47: 22–23.
- McAuley, A. 1998. *Poverty in Russia. Relative Deprivation and Social Exclusion*. Colchester: University of Essex
- Mead, L. 1986. *From Beyond Entitlement. The Social Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. New York: Free Press
- Morris, Lydia 1994. *Dangerous Classes: The Underclass and Social Citizenship*. London: Routledge
- Moynihan, Daniel 1965. *The Negro Family*. Washington: US Department of Labor
- Murray, Charles 1984. *Loosing Ground: American Social Policy 1950–1980*. New York: Basic Books
- Murray, Charles 1986. What does the government owe to the poor? *Harpers*, April: 34–37.
- Murray, Charles 1990. *The Emerging British Underclass*. London: Institute of Economic Affairs
- Myrdal, Gunnar 1963. *Challenge to Influence*. New York: Pantheon
- Nolan, Brian–Christopher Whelan 1996. *Resources, Deprivation and Poverty*. Oxford: Clarendon Press
- Pakulski Jan–Malcolm Waters 1996. *The Death of Class*. London: Sage
- Ricketts, Erol–Isabell Sawhill 1988. Defining and measuring underclass. *Journal of Policy Analysis and Management*, 7: 316–325.
- Runciman, Walter 1990. How many classes are there in contemporary British society. *Sociology*, 24: 377–396.

- Sawiński, Zbigniew–Henryk Domański 1989. Dimensions of social stratification. A comparative analysis. *International Journal of Sociology*, 19
- Sfera ubóstwa w Polsce (w świetle badań gospodarstw domowych). (Lengyelország szegények lakta régiója a háztartáskutatások fényében.) (1997) Studia i Analizy Statystyczne. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny
- Sikorska, Joanna 1998. Konsumpcja. (Fogyasztás.) Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN
- Skocpol, Theda 1988. The limits of the new deal system and the roots of contemporary welfare dilemmas. In Weir, M.–A. Orloff–T. Skocpol, T. (eds.): *The Politics and Social Policy in the U. S.* Princeton: Princeton University Press, 293–312.
- Smith, D. J. 1992. Defining the underclass. In Smith, D. J. (ed.): *Understanding the Underclass*. London: Policy Studies Institute
- Szalai, Júlia 1996. Trends of poverty in Hungary in the 1990s. *East Central Europe – L'Europe Du Centre-Est*, (20–23): 7–51.
- Tarkowska, Elżbieta 1999. In search of an underclass in Poland. *Polish Sociological Review*, 1 (125): 3–16.
- Tarkowska, Elżbieta (ed.) 2001. *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce. (A szegény ember megértése. A régi és új típusú szegénység Lengyelországban.)* Warszawa: Typografia
- Time Magazine 1977. *The American underclass: destitute and desperate in the land of plenty*. August 29: 14–27.
- Townsend, Peter–David Gordon 1989. Memorandum submitted to the Social Services Committee of the House of Commons. In *Minimum Income: Memoranda laid before the Committee*. Session 1988–89. London: HMSO
- Wacquant, Loic–William Julius Wilson 1989. The cost of racial and class exclusion in the inner city. *Annals, AAPSS*, 501 January: 8–25.
- Whelan, Christopher 1996. Marginalization, deprivation and fatalism in the Republic of Ireland: class and underclass perspectives. *European Sociological Review*, 12: 33–51.
- Wilson, William Julius 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, The Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press
- Wilson, William Julius–Robert Aponte 1985. Urban poverty. *Annual Review of Sociology*, 11: 231–258.